

ƏSGƏR ƏHMƏD
Bakı Slavyan Universiteti

XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLƏRİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TOLERANTLIQ VƏ MULTİKULTURAL İDEYALAR

*Əsrlər boyu bütün mədəniyyətlər, dinlər və etnik qrupların nümayəndələri
Azərbaycanda sülh və ləyaqət şəraitində bir ailə kimi yaşamışlar...*

*İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

Açar sözlər: tolerantlıq, multikultural ideyalar, Şərq-qərb, maarifçilik, mədəniyyətlərarası dialog

Ключевые слова: толерантность, мультикультурные идеи, восток - запад, просвещение, межкультурный диалог

Key words: tolerance, multicultural ideas, East - West, enlightenment, intercultural dialogue

XIX əsri Azərbaycan tarixində yeni dövr kimi xarakterizə etmək mümkündür. Çünki, bu yeni dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi fikir tarixində bir sıra yeniliklər və mütərəqqi istiqamətlərlə yadda qalıb. Məhz, bu dövrdən etibarən ictimai menyuya qabaqcıl ziyalılarımız tərəfindən xalqımızın öz milli kimliyini dərk edə bilməsi, cəhalət girdabından xilas olmaq, cəmiyyətin inkişafına kömək edə biləcək dünyadakı yeniliklərdən faydalana bilməsi və s. yöndə ideyalar təklif olunmuşdur.

Azərbaycan maarifçiliyinin multikulturalizm ideyaları ilə də üst-üstə düşən, səsleşən mühüm xüsusiyyətlərindən biri başqa xalqların mədəniyyətinə

sayğı və mədəni yeniliklərdən faydalanmaq istəyidir. Onlar ölkənin tərəqqisi naminə dünya mədəniyyətinin qabaqcıl nümunələrinin Azərbaycanda tətbiqinin tərəfdarı olub, ölkə ərazisində yaşayan xalqların bir arada, dostluq şəraitində, ədavətsiz yaşamalarını istəyirdilər. Bu əsasda mühüm istiqamətlərdən biri Şərqi və Qərbi dənizlərinin qarşılaşdırılması, onların dialoqunun qurulması cəhdləri ilə bağlıdır. Düzdür, bu qarşılaşdırmada Qərbi dənizlərinin müasirliyi və ümumbəşəri xarakteri ön plana çəkilir və ondan faydalanmanın yolları aranır. Onlar dərk edirdilər ki, Şərqi qalxınmasında, cəhalətdən və gerilikdən xilas olunması yolunda bu qabaqcıl mədəni nailiyyətlərin tətbiqinin mühüm rolu vardır. Əlibəy Hüseyzadə yazırdı: “Biz avropalıların özlərinə deyil, ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, elm və maariflərinə, kəşf və ixtiralarına müraciət etmək istəyirik. Biz istəyirik ki, islam-türk ölkəsinə onların boğazları, mədələri girməsin, beyinləri girsin! Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların mədələrində həzm olunmasın, özü onların beyinlərini həzm etsin! Bu gün biz onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çarə varsa, o da onların beyinlərinin məhsulunu alıb həzm etməkdən ibarətdir” (22). Təbi ki, eyni zamanda Şərqi mədəniyyətinin nailiyyətləri və müsbət cəhətləri də unudulmurdu. Ə. Ağaoğlu “Kaspi” qəzetinin 1900-cü il 24 iyun sayında dərc etdirdiyi “Şərqişünaslıq cəmiyyəti” adlı yazısında bu məsələyə toxunaraq yazırdı: “Biz dəfələrlə Şərqi, onun dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin, məişətinin, dinlərinin və ənənələrinin hərtərəfli öyrənilməsi mənasında şərqişünaslığın əhəmiyyətini, zəruriliyini qeyd etmişik. Bu, Şərqlə Qərbi arasındakı qarşılıqlı anlaşılmazlığı, birbirinə biganəlik pərdəsini aradan qaldırmağa aparacaq yeganə yoldur” (4). Bu mədəniyyətlərin qarşılıqlı dialoqu və təsiri Azərbaycanın sonrakı inkişafında da öz sözünü dedi. Şərqi bir çox illərə imza atan Azərbaycan xalqı (ilk opera, ilk demokratik respublika və s.) bunlara görə, həmin mədəniyyətləri bir araya gətirərək uzlaşdıran, ondan qarşılıqlı faydalanmanı saxlayan Azərbaycan maarifçilərinə bəslədilər.

Azərbaycan maarifçiliyi özünün formalaşması dövründə Avropa maarifçiləri kimi cəmiyyəti geriliyə və cəhalətə sürükləyən radikal dinçiliyə və mövhumata qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində idi. Azərbaycan maarifçilərinin ən böyük xidmətlərindən biri də dini xurafatı kəskin tənqid atəsinə tutmaqla islamın siyasiləşmə imkanlarını məhdudlaşdırmaları ilə bağlıdır. Çünki, cəmiyyəti cəhalətə və geriyyə sürükləyən radikal dinçiliyin və mövhumatın siyasi qüvvəyə çevrilməsinin ağır nəticələri hamıya məlumdur. Bununla bağlı dünya praktikasında çoxlu faktların olması məlumdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan maarifçilərinin radikal dinçiliyə və mövhumata qarşı apardıqları mübarizə nəticəsində sonrakı onilliklərdə Azərbaycanda loyallığı və tolerantlığı ilə fərqlənən, siyasi iddialardan uzaq islamın mövqelərini bir xeyli gücləndirdi. O dövrün intellektualları dinin insanların mənəvi həyatı ilə bağlı olduğunu irəli sürür və onların etiqad və inanclarını sərbəst surətdə seçə biləcəyi bir cəmiyyətin qurulmasını arzulayırdılar. Y.V.Çəminzəminli “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” adlı məqaləsində bu proble-

mə toxunaraq yazırdı: «Din insan ilə Allahın əlaqəsinə dair bir şeydir. Din bir müqəddəs yoldur ki, insanın gizli sirlərini, dua və diləklərini Allah hüzuruna aparır. Bu yolu hərə özünə bir növ təsvir eliyor. Din bir alətdir ki, oraya dünya qanunlarının qarışmağı lazımsızdır. Allah ilə insanın arasına girmək insanın azadlığına xəter yetirər. Ona görə Azərbaycanda etiqad və inamlara zor olmayacaq: hər kəs hansı məbədə üz döndərəcək döndərsin. Bizə onun sadıq vətən xadimi olması lazımdır» (16, 7)

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yenlikçi və modernist ideyaların yaygınlaşmasında, eləcə də mövcud tolerantlıq və multikultural ənənələrin möhkəmlənməsində Mirzə Kazımbəy, M.F. Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseyzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Y.V.Çəminzəminli, Ə.Topçubaşov və s. kimi bir çox digər intellektualların əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onlar Azərbaycan ictimai fikrini bu ideyalarla zəngilədirərək Azərbaycan xalqını mütərəqqi dünyanın çağırışlarına cavab verə bilən və İslam Şərqində bir sıra ilklərə imza atan xalq kimi dünyaya tanıtdırdılar.

Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu. XIX əsr Azərbaycan elminin ən böyük nümayəndələrindən biri Mirzə Kazım bəydir. Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu (rusca Aleksandr Kazimoviç Kazımbek 1802– 1870) çox maraqlı, və keçməkeşli həyat tarixcəsinə malikdir. Şərq (türk-azərbaycan, ərəb, fars) və Qərb dillərinin (ingilis, fransız, alman və qismən yəhudi dilləri) gözəl bilicisi olan Kazım bəy öz çalışqanlıığı və istedadı sayəsində, 33 yaşında artıq Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdi. Xatırladım ki, o bu yüksəkliyə mədrəsə şagirdliyindən, heç bir ali təhsil almadan yüksələ bilmişdir. O L.N.Tolstoy və N.Q.Çernışevskiyə Şərq dillərini öyrətmiş, N.İ.Lobaçevski və başqaları kimi böyük rus intellektualları ilə yaxınlıq etmişdir. Mirzə Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (Kazan, 1839), “Müsəlman qanunşünaslığı kursu” (Kazan, 1845), «Firdovsi əsərlərində fars mifologiyası» (SPb, 1848), “Dərbəndnamə” (SPb, 1851), «Müridizm və Şamil» (SPb, 1859, «Bab və babilər» (SPb, 1865) və s. kimi 100-ə qədər dərin məzmunlu elmi əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırır. O şərqşünaslıq elminə verdiyi töhfələrə görə Britaniya Kral Asiya Cəmiyyəti, Kopenhagen Kral Şimal Antikvar Cəmiyyəti, Fransada Asiya Cəmiyyəti, Amerika Elmlər Akademiyası, Almaniya Şərqşünaslar Cəmiyyəti, Amerika Fəlsəfə Cəmiyyəti, Rusiya Elmlər Akademiyası və s. kimi beynəlxalq elmi qurumların üzvü seçilmişdi.

Məlumdur ki, müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada yaşaya bilmə özəllikləri, bir-birinin mədəni dəyərlərindən faydalanma multikulturalizmin başlıca prinsiplərindədir, Mirzə Kazımbəyin də yaradıcılığında Şərq və Qərb uyqarlıqları arasındakı münasibətlərin araşdırılması məsələləri mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Şərq və Qərbi dərindən bilməsi ona bu iki sivilizasiyanın uzlaşan nöqtələrini və əksikliklərini müəyyənləşdirməyə imkan verirdi. O çox yaxşı dərk edirdi ki, bu iki sivilizasiyanın yaxınlaşması və bir-birindən nələrisə əxz etməsi

onları qarşılıqlı surətdə zənginlədirir və bütövlükdə bəşəriyyətin tərəqqisinə xidmət edir. Görkəmli rus filosofu M.M.Baxtin müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı dialoji təsir nəticəsində bir-birini zəngiləşdirməsi məsələsinə toxunaraq yazırdı: «Bir mənə digəri ilə qarşılaşan anda özünün əsl mahiyyətini açıqlayır və onlar arasında dialoq başlayır və bu dialoq bu mədəniyyətə məxsus fikirlərin bitərəfliyini və qapalılığını aradan qaldırır. İki mədəniyyətin belə dialoji qarşılaşmasında onlar bir-birinə qarışmır və bir-birini təkzib etmir, hər biri özünün vahidliyini və bütövlüyünü saxlayır, lakin onlar qarşılıqlı əlaqədə bir-birini zənginləşdirirlər» (15, 334-335). Baxtinə görə mədəniyyət öz-özlüyündə dialoji xüsusiyyətə malik olub və dialoqun bir formasıdır, müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələrinin kommunikasiya məkanıdır.

Şərq və Qərbi dərindən bilməsi onu müasirlərinin bir çoxlarından fərqləndirən üstün cəhətlərdən biri idi. Məhz, bu cəhət Kazımbəyə kömək edir ki, Şərq-Qərb dialoqunun qurulmasında yaxından iştirak etsin və Şərqə qarşı yönəlmiş, haqsız hücumların qarşısının alınmasında fəal rol oynaya bilsin. O xristianlığı qəbul etməsinə baxmayaraq, Şərq dünyasını tanımaq və təbliğ yolunda böyük işlər görmüşdür. Böyük alim Qərbdən öyrənməyin tərəfdarı kimi çıxış etsə də, anlayırdı ki, Şərqi oyanışı, dirçəlişi şərqilərin özləri tərəfindən həyata keçirilməlidir. O yazırdı: «Qərb öz siyasəti ilə Asiyada maarifi bərqərar edə bilməz... Ölkəni dəyişdirənlər həmin ölkədə doğulmuşlar sırasından çıxmalıdır». O Şərqi yüksək qiymətləndirərək deyirdi; "... orada sivilizasiya ruhu gizlənmişdir" (21, 155). Kazımbəy Rusiyada və Qərbdə İslama qarşı yönəldilən ittihamlara qarşı tutarlı cavabları ilə də onun ən böyük müdafiəçisinə çevrilir. «Bab və babilər» əsərinin müqəddiməsində müəllif yazır ki, islam sivilizasiyaya əngəl törədən din deyildir. Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti zamanı yunanların bütün maarif qaynaqlarını islamın paytaxtı Bağdada köçürməsi və sonralar oradan da bütün elm və incəsənət sahələrinin müxtəlif yollarla Avropaya yayılması faktı buna sübutdur. H. İsaخانlı çox düzgün qeyd edir ki, Mirzə Kazımbəy "... bütün həyatını İslam dünyasının tədqiqinə, Rusiyada şərqşünaslıq məktəbinin təşəkkül tapmasına və inkişafına həsr etdi. O, İslam dünyasının iqtisadi, siyasi və texnoloji geriliyində islam dinini günahlandıranlara qarşı çıxır, geriliyi dində deyil, siyasi-tarixi səbəblərdə aramağı düzgün sayırdı" (23).

Mirzə Kazımbəy "Azərbaycan dili" ("Azerbicanskiy yazık" formasında) terminini ilk dəfə işlətməklə və elmi dövreyə daxil etməklə Azərbaycan sözünün xalqın adı kimi status qazanmasında mühüm rol oynamışdı (21, 134). Xatırladaq ki, ruslar tərəfindən Cənubi Qafqazda yerli müsəlman-türk əhali "Qafqaz tatarları", yaxud "Qafqaz müsəlmanları" adlandırılırdı. O, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsində M.F.Axundovla həmfikir olmuşdur. Azərbaycan türkcəsinin Cənubi Qafqazda geniş yayılmasına və burada yaşayan digər xalqlarında bu dili bilməsinə işarə edərək onu buraların "yeganə ümumi xalq dili" kimi qiymətləndirirdi və əslində Azərbaycan türk dilinin, bu bölgədə xalqlararası ünsiyyət dili

kimi statusa malik olmasını təsdiqləyirdi. O yazırdı: "... Zaqafqaziyada qulluq etmələri nəzərdə tutulan bu beş dinləyiciyə Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini bilmək vacibdir və deməli, bu ləhcənin Qazan Universitetində tədrisi zəruridir (34,134).

«Müridizm və Şamil» kimi tarixi əsərində Mirzə Kazım dağlıların Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında çar Rusiyasına qarşı mübarizəsindən bəhs edərək Şamil hərəkatının siyasi xarakteri haqqında dəyərli mülahizələrini söyləmişdir. O, Şeyx Şamili (onunla iki dəfə görüşmüşdü) yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Şamilin adında tarixlik və vətənpərvərlik siqlətli fikirlər gizlənir. O qəhrəmandır – qəhrəmanlar yetişdirən bir qəhrəman!» (21, 150). Kazımbəy Qafqaz xalqlarının mübarizə ruhunu yüksək qiymətləndirərək bildirdi ki, Qafqaz xalqlarını ancaq üç silahla – alicənablıq, təmənnəsiz cəsurluq və ədalət yolu ilə ram etmək olar.

M.F.Axundov. Xalqın iqtisadi-mədəni həyatda mövcud problemləri duyan, onların tərəqqisinə təkan verən görkəmli Azərbaycan maarifçilərindən biri də M.F.Axundzadə olmuşdur. Öz xalqının tərəqqisinə çalışan böyük mütəfəkkir inanırdı ki, qabaqcıl Qərb dəyərlərindən faydalanmaqla Azərbaycanın inkişafına nail olmaq olar. Onun əsərlərində və praktiki fəaliyyətində biz digər xalqlara və onların mədəni dəyərlərinə müsbət yanaşmanın şahidi oluruq. Axundov mədəniyyətərarası dialoqun tərəfdarı olub, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin ən yaxşı nümunələrindən faydalanmağın tərəfdarı idi. "Hekayəti-Müsyö Jordan həkim-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur" komediyasında Axundzadə bir tərəfdən qəhrəmanı Müsyö Jordanı Azərbaycana gətirərək, onun dilindən Avropada olan tərəqqidən və yenilikdən söhbət açır, digər tərəfdən isə o yerlilərinin mövcud avamlığına təəssüflənir. Hatəmxan ağanın "Balam sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilməklə ağıl artmaz" (10, 51) və ya "Sən Parijə getmədən də Müsyö Jordanın söhbətlərinə qulaq asmaqla oranın əhlinin adət və xəvvasından mütəllə ola bilərsən" (10, 51) sözləri ilə o ictimai fikri istiqamətləndirən mövcud mühafizəkar hakim zümrənin və dini-siyasi elitanın mövqeyini ortaya qoyaraq tənqid atəsinə tutur. Burada müsbət olan cəhətlərdən biri Şahbazın firəng aliminin söhbətlərindən təsirlənərək Avropaya elm dalınca getmək istəyi, eləcə də patriarxal bir mühitdə qalmasına "Mənim taytuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adsız, sansız" (10, 57) deyərək etiraz etməsidir. Sanki Axundov firəng alimini Azərbaycanın bir ucqar bölgəsinə gətirməklə və onun dilindən mütərəqqi fikirlər səsləndirməklə xalqımızın yeni dəyərlər sistemə yiyələnməsinə böyük ehtiyacı olduğunu vurğulamışdır.

Axundzadənin Qərb ideyalarından bəhrələnməsinə gözəl misallardan biri də onun yazdığı "Hacı Qara" komediyasıdır. Əsərin ideyası Avropa ədəbiyyatından (Molyerin əsərindən) götürsə də əsərdə canlandırılan əsas qəhrəman Hacı Qara Azərbaycan reallığından götürülən bir şəxsdir.

Böyük Azərbaycan maarifçisi öz əsərlərində tolerantlığın mühüm prinsiplərindən sayılan iradə və fikir azadlığı problemini qaldırır, onu insan tərəqqisinin əsası hesab edirdi. O, Con Stüart Millə istinadən deyirdi: «... fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz» (11, 206), yaxud, «... müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyyət zühur edəcəkdir» (11, 207), yaxud «...insan növünün tərəqqisi ağıl ilədir, bu biçarələrin ağılı üçün isə hərəkət yolu bağlanmışdır» (11, 207). Fikir azadlığını reallaşdırılması yollarını arıyan M.Fətəli yazırdı: "Canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar. Sivilizasyon elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fəndlər, qüdrəti-dövlət, millətin asayışı və mədəniyyətin bu kimi şərtləri cəm olmuşdur. Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə onları ata-babanın və övliyalardan qərar verdikləri şeylərlə kifayət etməyə və bunlardan kənara çıxmamaya və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməyə məcbur edərsə, bu sürətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən görən avtomat olurlar; və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanurlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib sui-çər və yatarlar, sonra yenə oyanıb haman dünənki dolanışı dünyanın axırına qədər təkrar edirlər. Və bu biçarə atların hərgiz xətri olmaz ki, dünyada çəmənlər, otlar, çayırıqlar, çiçəklilər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; əgər bağlı olmasaydılar, dünyada gəzərdilər və o könül açan yerləri görərdilər və dünya nemətlərindən tamamilə faydalanmış olardılar" (11, 207). O, insan düşüncəsini, onun azadlığını tərəqqinin əsası hesab edirdi. Böyük mütəfəkkir yazırdı: "...Bəşər övladına səadət və qurtuluş o zaman nəsb olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsə də Avropada insanın şüuru tamamilə əbədi həbsdən xilas olsun və bütün işlərdə də, təfəkkürdə də hədisələr deyil, insanın ağılı yeganə dəlil, sənəd və hakimi - mütləq olacaq" (13, 188).

Bütün dinləri puç və əfsanə hesab edən Axundzadə bildirirdi ki, "Mən o dini tərcih edirəm ki, onun vasitəsi ilə insan bu dünyada xoşbəxt və azad ola bilsin" (12, 30). O, islam dinini ciddi tənqid atəsinə tutaraq onun modernləşdirilməsinin tərəfdarı idi. Böyük mütəfəkkir yazırdı: "Ərəblər nə qədər ki, islam dinində protestantizm əmələ gəlməmiş və bu dinin əlverişli olmayan bəzi əhkamı tərki və ləğv edilməmişdir, labüd və əlacsız olaraq dünyanın sonu çatıncaya qədər cəhalətdə, korluqda, zillətdə və alçaqlıqda qalacaqdırlar" (14, 247). O, hesab edirdi ki, müsəlmanların islam dininə baxışları dəyişməli, Avropa xalqlarının xristianlığa olan münasibətindən fərqlənməməlidir: «Necə ki, ingilislər, amerikalılar və bir sıra başqa Avropa xalqları zahirən xristian olsalar da, həqiqətən protestantdırlar. Yəni onlar əqlə, məntiqə tabedirlər» (14, 247).

Xalqın gözünün açılması, cəhalətdən qurtulması üçün qabacıl dünyadan öyrənməyi irəli sürən M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nda yazırdı: «Ey Cəlalüddövlə! Sən bilirsən ki, idarə və politika elminin təhsili İranda müm-

kün deyil, vacibdir ki, Avropaya səfər etmək və orada təhsil eləmək. Aya, bu mümkündürmü? Necə səfər etmək və kafirlərlə görüşüb tanış olmaq. Aya, fanatik və şarlatan üləma bu işə razı olarmı? Aya, bu puç əqidələr bu işə fitva verərmı?» (12, 45). "Kəmalüddövlə məktubları"nda müəllif, həmçinin Monteskyö, Volter və digər Qərb maarifçilərinin ənənəvi monarxiya hakimiyyəti ilə bağlı görüşlərinə şərik çıxaraq zülmü, istismarı dəstəkləyən rejimlərə qarşı çıxırdı.

M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nı fars dilində yazmış, sonradan onu rus dilinə çevirmişdir. Onun qələmindən çıxmış "Aldanmış Kəvakib" povesti də forma və janr xüsusiyyətlərinə görə Qərb tipli bir əsər idi.

M.F.Axundzadə, Mirzə Hüseyn Qayıbzadə və A.O.Çernyayevskinin ciddi söyləri ilə 1879-cu ildə Qori Müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi açılmışdı. Bu seminariya Azərbaycanda yeni tipli məktəblər üçün müəllimlər hazırlığında, eləcə də Azərbaycan xalqının ziyalı potensialının güclənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Bu seminariyanın məzunları sırasında Ü. Hacıbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Firidun bəy Köçərli, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Sultan Məcid Qənizadə, C.Mahmudbəyov, Mustafa Mahmudov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əlicabbar Orucəliyev, Mehdi Quliyev və onlarca başları kimi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış şəxsiyyətlər vardır.

M.Fətəli A.S.Puşkin, Belinski, Lomonosov, Derjavin, Karamzin kimi rus ədib və alimlərinin irsi ilə yaxından tanış idi. O, 1837-ci ildə dueldə öldürülən A.S.Puşkinin ölümündən kədərlənmiş və onun ölümü münasibəti ilə "A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması"nı yazmışdı. "Poema" Axundov tərəfindən fars dilində yazılmış və sonradan onu özü t rus dilinə sətəri tərcümə edərək dostu I.S.Klementyevə təqdim etmişdi. Klementyev poemadan təsirlənmiş və böyük ehtimalla üzərində müəyyən işlər apardıqdan sonra çap olunmaq üçün kiçik məktubla "Московский наблюдатель" jurnalına göndərmişdi. "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" tezliklə jurnalın 1837-ci il XI nömrəsində (mart) çap olunmuşdu.

H.Zərdabi. XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai siyasi həyatında mühüm rol oynayan maarifpərvərlərdən biri də H. Zərdabidir. O, Azərbaycan tarixində bir sıra ilklərə (1873-cü ildə o, demək olar ki, həvəskar quruluşlar əsasında yaranan Azərbaycanda ilk teatrın yaradıcısı olmuşdur. Eyni zamanda ilk Azərbaycan dilində çıxan «Əkinçi» qəzetinin redaktoru idi (qəzet 1875-ci ildə yaranmışdı, 1877-ci ildə isə hakimiyyət tərəfindən bağlanmışdır)) imza atan nadir şəxsiyyətlərdəndir. Öz xalqının geridə qalmasından pəjmürdə olan Zərdabi qabaqcıl Avropa təcrübəsindən faydalanmağı önə sürərək "Qonşu getdi, biz qaldıq, haray ellər, ay ellər..." (20) deyərək həyəcan təbili çalırdı.

Həsən bəy, xalqının və bütövlükdə Şərqi Avropadan geriliyinin səbəblərini arayıb və belə nəticəyə gəlir ki, onlar azadlıq əldə etdiklərinə, eləcə də elm və təhsilə görə bizdən irəlidədir. O, yazırdı: "Necə dəfə Avropa tayfalarının, yəni

Məğrib-zəminin bizim tayfalardan, yəni Məşriq əhlindən artıq tərəqqi etməyindən və onun səbəblərindən danışmışıq. Əlbəttə, bu səbəblərin ümdəsi onlar bizdən artıq elm təhsil etməkdir və bunun bir səbəbi də azadlıqdır. Nə qədər Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub ol vaxtacan bizdən bədtər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətindən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb. Əgərçi bizim şəriətimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə həm işi gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edədə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nöker ağaya, şagird ustada və qeyrə məgər qul deyil?" (17).

O Avropa mədəniyyəti və onun qabaqcıl nailiyyətləri ilə yaxından tanış idi. Zərdabi Darvinin məşhur «Stagel for layt» ifadəsini dilimizə – «yaşamaq üçün qovğa», «Zindəganlıq cəngi» - şəkilində çevirərək, belə hesab edirdi ki, millətlərin yaxşı həyat, yaxşı gələcək uğrunda mübarizəsində onların savadlanması və qabaqcıl mədəni nailiyyətlərdən yararlanması vacib şərtdir. O xəbərdarlıq edərək bildirirdi ki, xalqımızın bu mübarizədə məğlub olmaması üçün savadlanmaq və müasir mədəniyyətə yiyələnməsi vacibdir. Böyük mütəfəkkir yazırdı: «*Avropa mədəniyyətini və maarif sistemini qəbul etməsək, qonşularımızın əsiri olaraq qalacaq və məhv olub gedəcəyik*» (9, 145). O öz həmvətələrini dünyadan öyrənməyə səsləyərək yazırdı: «*Ey müsəlmanlar, heç mürvətdirmi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ilə belə elm təhsil etməyə səy etsinlər ki, zindəganlıq cəngində düşməyə fəiq gəlsinlər, amma bizlər Allahdan buyruq, ağzıma quyruq deyib duraq? Ey müsəlmanların millət təəssübü çəkən kəsləri, bir açın gözünüzü, dünyaya tamaşa edin...*» (19, 59).

Zərdabi öz xalqını qabaqcıl dünya ölkələrinin tarixi, adət-ənənələri, oradakı ictimai-siyasi həyat, müasir istehsal üsulları və yeni texnologiya barəsində məlumatlandırmaq üçün böyük səy göstərirdi. Bunun üçün «Əkinçi» qəzetində nəzdində yardılan «Elm xəbərləri» şöbəsi yaradılmışdı və şöbə bu sahədə mühüm işlər görürdü. Onlar vaxtaşırı Amerika, İtaliya, Almaniya, Fransa və digər ölkələrin həyatında baş-verən ictimai-iqtisadi və mədəni hadisələrdən öz həmvətələrini xəbərdar edir, digər tərəfdən isə onları maarifləndirirdi.

Böyük naşir öz yazılarında Qafqazda tarixən xalqlar arasında formalaşmış dostluq münasibətlərinə xələl gətirən və çarizmin təhriki ilə ədavət toxumu səpənləri ciddi tənqid atəsinə tuturdu. O, XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarında erməni və Azərbaycan xalqları arasında ədavət toxumu səpməyə çalışan Arsruni adlı bir erməni qəzetçisinə cavab olaraq (Əkinçi qəzetində) yazırdı: «Ey cənab, Arsruni (zikir olunan qəzetin münşisinin adıdır) əgərçi cənabınız doğru buyurursunuz ki, zəmanəmiz elm zəmanəsidir və bu halda ermənilər bizdən artıq elm təhsil etməyə rağibdirlər, amma neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyib deyilmi ki, bizim aramızda ədavət salırsınız...» (19, 350). O, «... bəni-Adəm hamı qardaşdır. Gərək qardaşlar arasına sülh vermək...»

(18) deyərək bütün xalqlar arasında, ö cümlədən ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qardaşlıq münasibətlərinin olmasına işarə edirdi (19, 300).

Əhməd Ağaoğlu. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm rol oynamış şəxslərdən biri də Əhməd Ağaoğludur. Ağaoğlu 1869-cu ildə Şuşada doğulub və ilk təhsilini də doğma şəhərində, ermənilərin və rusların yaşadığı səmtdə yerləşən Şuşa real məktəbində (yeddi illik kursu) almış (1886) və gimnaziya təhsilinin davamı olaraq 1887-ci ildə Tiflis real məktəbinin son sinfində oxuyaraq buranı bitirmişdi.

Daha yaxşı təhsil almaq istəyi onu əvvəlcə Peterburq şəhərinə, sonra isə (1888-ci il) Fransaya Paris şəhərinə çəkib aparır. Burada o altı ay gərgin olaraq fransız dili ilə məşğul olduqdan sonra Sarobona universitetinin yanındakı Paris Hüquq Məktəbinə daxil olaraq, oranın tələbəsi olur. Eyni zamanda, Praktik Ali Tədqiqatlar Məktəbində məşhur tədqiqatçı "Avesta"nın məşhur tədqiqatçısı C.Darmstaterin, Şərq Dilləri Məktəbində isə Şefer və Barbiye de Meynarın ərəb, fars və türk dillərinə dair mühazirələrini dinləyir. Fars dilini dərinlən bilməsi və Şərq haqqında məlumatlı olması onu tezliklə professor Ceyms Darmstaterin sevimli tələbəsinə çevirir və eyni zamanda professorun vasitəçiliyi ilə qabaqcıl Fransa ziyalıları ilə tanışlıq imkanı yaranır. O, özü bu barədə sonralar yazırdı: "Professor Ceyms Darmstaterin sevgisini qazandım. O, haqqımda unudulmaz yaxşılıqlar etdi, sözlər göstərməyə başladı. Məni evinə çağırdı. Parisdə önəmli bir ədəbi salon sahibəsi kimi tanınan və Paris ədibləri arasında seçkin mövqə qazanmış olan xanım Mari Robinsona təqdim etdi. Mən də müntəzəm şəkildə xanım Robinsonun salonuna getməyə başladım. Bu salonun ziyarətçiləri arasında o zaman Fransanın məşhur alim və ədiblərindən sayılan Ernst Renan, Hippolit Ten, Qaston Paris, Yulius Oppert, madam və müsyö Dielafo kimi şəxslər vardı. Ev sahibəsi məni onlara təqdim etdi" (25). Tələbəlik illərində, o, C.Darmstater və E.Renan kimi müəllimlərinin köməkliyi ilə Parisin mətbu orqanlarında məqalələr dərc elətdirməyə başlayır.

Parisdə o, həmçinin, Osmanlı Sultanı Əbdülhəmid rejiminə qarşı çıxan Əhməd Rzabəy, Esat Paşa və başqaları kimi "Gənc türkçü"lərlə tanış olur və onlarla yaxınlıq edir. Eyni zamanda böyük islam intellektualı Şeyx Camaləddin Əfqani ilə yaxından tanış olur. Bu tanışlıq barəsində o yazırdı: "İslam aləminin mütəfəkkirlərindən olan Camaləddin Əfqani Parisdə olarkən mənim sadə evimi başqalarının zəngin saraylarından üstün tutmuşdu və həftələrlə bir yerdə qalmışdıq" (26).

Bu şəxslərlə tanışlıq və bütövlükdə Paris mühiti onun dünyagörüşünə, ictimai-elmi fəaliyyətinin gələcək istiqamətlərinə çox ciddi təsir göstərir. Qərbdə təhsil alması, Qərb mühiti və mədəniyyəti ilə yaxından tanışlıq, eləcə də Şərqi dərinlən bilməsi ona ölkəsində baş verən hadisə və prosesləri dərinlən anlamağa kömək edir. Əhməd bəyin ictimai-elmi fəaliyyətində müəyyən ziddiyyətlər nəzərə

çarpsa da öz xalqına təmənnasız xidmət etmək, problemlərinin həlli yolunda əzimliqlə mübarizə aparmaq istəyi onun həyat qayəsinin əsasını təşkil etmişdir.

Əhməd bəy yaradıcılığında və əməli fəaliyyətində Şərqlə və Qərbin qarşılaşdırılması, ortaq və fərqli cəhətlər problemi, bu sivilizasiyalar arasında uzlaşdırma yollarının aranması, Şərqlə geridə qalma səbəbləri və s. kimi məsələlər əhəmiyyətli yer tutmuşdur. O, öz xalqının, İslam sivilizasiyasının, bütövlükdə Şərqlə geridə qalma səbəblərini dərinlən araşdıran və bu geriliyin aradan qaldırılması yollarını arayan, bu yolda yorulmadan mübarizə aparan şəxslərdəndir. Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” əsərində yazırdı: “Üç mədəniyyətə, Batı, Budda-əBrahma və İslam mədəniyyətlərinə baxsaq, birincinin qalib, yerdə qalanların isə məğlub durumunu görürük. Nə qədər üzulsək də bu məğlubluğu qəbul etmək zorundayıq. Batı mədəniyyəti ilə olan mücadilənin sonucudur ki, Osmanlılıq da pərişan hala düşüb. Yenilmə iki cür olur, maddi və mənəvi. Biz ikisində də yenilmişik. Mənəvi yenilməyə gələndə maddi yenilmə qədər açıq olmasa da düşüncə adamı üçün o qədər gerçəkdir. Yenilmə nədir? Başqasının şəxsiyyətini qəbul edib iradəsinə tabe olmaq. İslam və Budda-Brahma mədəniyyətləri Batının iradəsinə tabe olmaq zorundadır. Həm müsəlmanlar, həm də sarı irq evlərinin döşəməsindən tutmuş ədəbiyyat və musiqiyə cən Avropa modellərindən istifadə edirlər. Biz bu gün Avropavın 4-5 əsr öncəki düşüncə və yaşam tərzində qalmışıq. Onun üçün də qurtuluş üçün çağdaş Avropa qurumlarını yamsılamağa zorunluuq” (6, 3). O, Şərqlə mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri kimi Şərqlə fəzilətin hökmdara, Qərbdə isə qanunlara itaət olunmasında görürdü. Əhməd bəy bu geriliyin İslam cəmiyyətlərinin durğunluğundan, eləcə də idarəçilərin və üləmanın insani qüsurlar və ya yetərsizliyindən qaynaqlandığını bildirirdi. O, geriliyin səbəbləri sırasına patriarxal mühit, nadanlıq və şolastika, gerilik və cəhalət, qadın hüquqsuzluğu, savadsızlıq, dövrün tələblərinə cavab verən ədəbi və fəlsəfə əsərlərinin olmaması və s. kimi keyfiyyətləri də əlavə edirdi. Ona görə də Ə. Ağaoğlu üzünü Şərqlə tərəf tutaraq söyləyirdi ki, geriliyi aradan qaldırmaq üçün passivcəsinə, fantastik arzularla yaşamaqdan əl çəkmək lazımdır. Eyni zamanda tərəqqiyə yardım edəcək və cəmiyyətin maddi və mənəvi cəhətdən təkmilləşdirməsinə kömək edə biləcək hər cür aktiv fəaliyyət dəstəklənməlidir.

Məlumdur ki, multikultural dəyərlər üçün digər mədəniyyətlərlə açıqlıq, qarşılıqlı təsir və onlar arasında dialoji mühitin yaradılması kimi keyfiyyətlər xarakterikdir. Əhməd bəyin də elmi-ictimai fəaliyyətində bu cür dəyərlərin mühüm rol oynadığının şahidi oluruq. O, Qərbin qabaqcıl dəyərlərindən faydalanmağın tərəfdarı idi və bunu dəfələrlə söyləməkdən də çəkinmirdi. Ə. Ağaoğlu Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetində Qərbdən öyrənmək məsələsinə toxunaraq yazırdı: “Təربiyənin əsasına daxil edilməli olan ümumbəşəri ideya və hissləri almaq üçün biz hara müraciət etməliyik? Aydın ki, Qərbə” (3). “Aləmi-İslamə bir nəzər” adlı məqaləsində isə həmvətənlərini o durmadan tərəqqi edən Qərbdən ibrət

götürməyə səsləyərək yazırdı: "...Qərb aləminin durmayıb, tənəzzüli mədəniyyətdən nə cür tərəqqiyi-mədəniyyətə nail olduğunu nəzəri-etibar və ibrətə almamız lazımdır. Fəqət bu cəhətdən dəxi zəvahirə aldanmayıb bu mədəniyyətin dini qövmiyyətlərə deyil, bəlkə ümumi bəşəriyyətə aid əsaslarını mütalie ilə əsba-bi – tərəqqi və rifahiyyətlərini dini – islama tovfıqən millətimizin tərəqqiyatına tabe etməliyiz. Avropa ülumuna, maarifinə, ədəbiyyatına, sənəət və sənayeinə kəsbi-vüquf etməyə və millətimiz beynində nəşrə çalışmalıyız. Biz belə yapmağa qeyrət edəcəyiz. Məsləkimiz bunu iqtiza etdirir" (5).

Əhməd bəy Ağoğlu eyni zamanda qərb mədəniyyəti qarşısında aludəçiliyin əleyhinə idi. Onu bəzən ifrat qərbçilikdə ittiham da edirdilər. O, bu ittihamlara cavab olaraq "biz öz kökümüz üstündə qərbləşməliyik" tezisini irəli sürürdü. Böyük maarifçi öz yazılarında zamanın çağırışlarına cavab verə bilən, cəmiyyətin inkişafına təkan ola biləcək dəyərləri təbliğ edirdi. Əhməd bəy bəzi Qərb oryantalistlərinin Şərq barəsində aşağılayıcı fikir söyləmələrinə qarşı çıxır və yeri gəldikcə bu cür düşüncələri tənqid edirdi. O, ta qədimdən Şərq haqqında Avropada yaranmış mənfi münasibətin aradan qaldırılmasında şərqşünasların üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü vurğulayaraq yazırdı: "Homer zamanında yunanlar bir tərəfdən milli qürurlarını oxşamaq, o biri tərəfdən isə sanki öz-özlərinə təsəlli vermək məqsədi ilə iranlıları "barbar" adlandırırdılar. Yunanların varisləri sayılan romalıları da bu zehniyyəti sələflərindən qəbul etmişdilər. Romalıların varisləri olan avropalıları da öz növbələrində həmin etiqadı davam etdirirlər. Şərqşünasların məqsədi isə tarixə qədərki dövrdə Şərq ilə Qərb arasında heç bir ədavətin olmadığını, bizim günlərdə iki qitəni ayıran ünsürlərin həmin vaxtlar əksinə, onları yaxınlaşdırdığını və biri-birinə bağladığını göstərməkdən ibarətdir (4). O, "Şərq – Şərkdir, Qərb – Qərbdir, onlar heç zaman birləşə bilməyəcəklər" kəlamının müəllifi, tarixə Britaniya imperializminin tərənnümçüsü kimi daxil olan gələcək Nobel laureatı Rediard Kiplinqlə də polemikaya girərək Şərq-Qərb münasibətlərində daha bəşəri və demokratik mövqə ortaya qoymuşdu (27).

O, Şərqlə Qərbi yaxınlaşdırın orta qəhətləri önə çəkərək, bu iki sivilizasiyanın uzlaşmasının tərəfdarı idi. Əhməd bəy X London Beynəlxalq Şərqşünaslıq Konfransı ilə bağlı yazısında Şərqlə Qərbi yaxınlaşdırın orta qəhətlərə diqqət çəkərək yazırdı: "Doğrudur, bir yandan Aralıq dənizi ilə Qara dəniz və Xəzər dənizi, o biri yandan isə Ural dağları dünyanın bu iki cəhəti arasındakı fiziki sərhədlərdir. Lakin məgər bu coğrafi məntəqələr eyni zamanda həm Şərqlə, həm də Qərbə aid deyilmə? Onlar bir bütöv kimi birləşərək riyazi mənada bölünməz vahid yaratmırlarmı? Darvin dövründə bəşər irqinin vəhdətinə, onun mənşə eyniliyinə kim şübhə ilə yanaşa bilər?" (8). O, bu iki uyğarlıq arasında vəhdətin yaranmasında şərqşünasların üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü vurğulayaraq yazırdı: "Şərqşünasların məqsədi isə ondan ibarətdir ki, tarixə qədər olan dövrdə Şərq ilə Qərb arasında heç bir ədavət olmadığını, zəmanəmizdə iki qitəni bir-birindən ayıran ünsürlərin o dövrdə, əksinə, onları bir-birinə bağladığını göstərsin (8).

Kaspi qəzetində dərc etdirdiyi “Şərqsünaslıq cəmiyyəti” adlı digər bir yazısında yenə o şərqsünasların öhdəlikləri ilə bağlı məsələyə toxunaraq yazırdı: “Biz dəfələrlə Şərqin, onun dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin, məişətinin, dinlərinin və ənənələrinin hərtərəfli öyrənilməsi mənasında şərqsünaslığın əhəmiyyətini, zəruriliyini qeyd etmişik. Bu, Şərqlə Qərb arasındakı qarşılıqlı anlaşılmazlığı, birbirinə biganəlik pərdəsini aradan qaldırmağa aparən yeganə yoldur” (4).

Ə. Ağaoğlu cəmiyyətin həyatında dinin böyük rolu olduğuna diqqət çəkərək, dini şüurda zaman-zaman dəyişikliklərin baş verməsinin, bir sözlə dinin modernləşdirilməsinin tərəfdarı idi. O, qeyd edirdi ki, dinlərlə onları daşıyanlar arasında gözəgörünməz etgilər var. Din insanların gərəklərinə cavab verərək meydana gələn, insanları gəlişdirir. İnsanlar dəyişdikcə, zaman dəyişdikcə dinlər də dəyişirlər, dəyişməsələr, sıradan çıxırlar. Əhməd bəy hesab edirdi ki, islam dininin geridə qalmasının islamla heç bir əlaqəsi yoxdur və “dindəki qüsurlar bizim müsəlmançılığımız”dan qaynaqlanır. O, din adına danışanların səbatsızlığı və nadanlığının, eləcə də dindən öz mənafeləri naminə istifadə edilmənin də islamın inkişafına zaman-zaman ciddi əngəllər törətdiyini bildirirdi: “Təsəvvür edin ki, kütlənin əhatə etdiyi din xadimi moizə oxuyur. Savadsız və qaşqabaqlı kütlə onu itaətkar bir sükutla dinləyir. O, dini təhrif edir, ona xələl gətirir, Peyğəmbərin böyük şəxsiyyəti və ölməz hədisləri onun dilində tanınmaz şəkil alır. Din, daxili zəka və nəhayətsiz ruhi inkişaf əvəzinə, fərziyyələr, ikiüzlülük, nadanlıq, ağıla və qəlbə heç nə deməyən məşqlər mənbəyinə çevrilir. O, dincliyin bütün mahiyyətini bu məşqlərdə görür, kütlə isə qardaş qırğını, yalan, məkr girdabına sürüklənərkən belə özünü günahkar sayır” (2). «Qurani-Kərim»də cəmiyyəti irəliyə apara biləcək bir çox ideyaların olduğuna diqqət çəkərək böyük mütəfəkkir bildirirdi ki, Quran humanist ideyalarla doludur, yaxın adamlara məhəbbət, əməyə məhəbbət, həqiqətə və düzlüyə məhəbbət təbliğ edir, qanunçuluğu və ədaləti gözləməyi yüksək tutur. İslam və onun təlimi özgə əməyinə, özgənin vicdanına və həyatına, azadlığına və müstəqilliyinə qəsd etməyi böyük günah hesab edir. Quranda heç bir yerdə bir cümlə belə yoxdur ki, insanların bir qismi zəhmət çəkməli, digərləri isə onların əməyi hesabına müftəxorluq etməlidir. O, dini şüurda islamın yeniləşməsi və islahatların aparılması üçün İslamın mahiyyətində böyük potensialın olduğunu vurğulayaraq qeyd edirdi ki, dini-mənəvi təlim olan İslam nəinki yeniləşə bilər, həm də elmin və fəlsəfənin işığı ilə müsəlman xalqlarını dirçəldə bilər. Əhməd bəy İslamı maarifə düşmən kimi qələmə verənlərə səslənərək deyirdi: “İslamın maariflə düşmənçiliyi, uygunsuzluğu haqqında vulqar düşüncə mənasız və əsassız olmaqla bərabər, həm də ən kiçik tənqiddə belə dözmür. Həqiqi islam, əsl müsəlman təhsilsiz, maarifsiz təsəvvür olunmazdır” (1, 7).

Əhməd bəy öz yaradıcılığında İslam düşüncəsinin müxtəlifliyə dözümlü münasibət göstərməsi, digər din və mədəni qrupların mövcudluğunun qəbul etməsi məsələlərinə də geniş yer ayırırdı. “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsərində

Ə. Ağaoğlu yazırdı: “Quranın mətni İslamın peyğəmbəri, onu ilk dəfə Xristosun təlimi ilə tanış etmiş sabinləri necə də nəcib minnətdarlıq hissləri ilə xatırlayır. İsanın iztirabları haqqında, Onun mövludu, Məryəm, “İlahi ruh”un anası haqqında bəhs olunan yerlər elə dərin həyəcan, şəfqət və ehtiram ifadə edir, o qədər ülvə və əzəmətlidir ki, buna Quranın üslubunda nadir hallarda rast gəlmək olar. Müsəlmanlar arasında Məryəm bəzi xristian sektalarda olduğundan daha hörmətlidir. O, Allahın seçdiyi günahsız, saf bir qızıdır; Məhəmməd ona qarşı dərin ehtiram hissləri bəsləyir; öz qızı Fatimə haqqında o deyir: “İlahi ruhun anası olan Məryəmdən sonra Fatimə ikinci qadındır”. O, İsanın təlimini özünəməxsus tərzdə dərk etmişdi və Məhəmmədin yaratdığı din, onun təbirincə, İsanın dininin təhrif olunmasına qarşı etirazın təzahürü idi; Quranda tez-tez təkrar olunur: “Mən İsanın təliminin həqiqətlərini bərpa etmək üçün gəlmişəm” (35, 56).

Əhməd bəy Ağaoğlu öz yazılarında milli şüurun oyanışını, millətçiliyi hər bir millətin həyatında mütərəqqi hal kimi qiymətlədirərək, öz-özlüyündə millətlərin həyatında onun “hörmətə layiq”, “möhtəşəm hadisə” olduğunu vurğulayırdı. Bu barədə o, yazırdı: “... millətçilik özü-özlüyündə hörmətə layiq, hətta möhtəşəm bir hadisədir, çünki o, xalqların həyatında bir zərurətdir. Mən hətta düşünürəm ki, bəşəriyyətin təkamülü tarixində millətçilik dindən sonra insan ruhunun ikinci böyük mərhələsidir. O, tarixdə ən böyük qəhrəmanlıqların nədəni olmuş, yenə də olacaq. Onsuz bir sıra xalqlar yenə də yadların zülmü altında inləməli olacaqdı və məhz onun sayəsində hələ bir çoxları uyğun çıxış yolu tapacaq...” (24). Əhməd bəy, eyni zamanda həqiqi millətçiliyi, qatı millətçilikdən ayırır və qatı millətçiliyi insanlığa zidd, zərərli bir hal kimi dəyərləndirirdi. Ağaoğlu Rusiyada milli azlıqları assimile etməyə çalışan hakim rus millətçiliyini, onun şovinist mahiyyətini ciddi tənqid atəşinə tutaraq qeyd edirdi ki, “həqiqi, dürüst, sonunadək özünə sadıq qalan millətçi, özününkünü müdafiə edərkən, başqasınınkı üzərində hər hansı zülmü də rədd etməlidir” (24). Öz millətini başqalarının fəvqündə qoymağı, millətinin eyiblərini, başqa millətlərin isə müsbət keyfiyyətlərini gizlətməyi xəyanət hesab edən Əhməd bəy 1909-cu ildə çap etdirdiyi “Millət və millətçilik” adlı məqaləsində yazırdı: “Həqiqi millətçi millətini tənqid etməkdən, millətinin eyyubatını (eyiblərini), qüsuratını görkəzməkdən, millətinin azarlarını, dərdlərini arıyıb da açıq-açığa deməkdən nəinki çəkinmirlər, bəlkə bir an böylə qafil olmuyurlar. Və həmçinin həqiqi millətçilər qeyri millətlərin arasında olan gözəl sifətləri, gözəl adətləri, gözəl binaları öz milləti üçün imtisal edüb (örnək bilib), millətini bu günə şeyləri əxz etməyə təhrik və təşviq etməkdən çəkinmirlər” (7).

M.Ə.Rəsulzadə. M.Ə.Rəsulzadə öz ömür yolunda bir-birini əvəz edən müxtəlif ideoloji cərəyanlara tərəfdar çıxsa da, onun ictimai fəaliyyətinin başlıca istiqamətini vətən sevgisi, xalqını başqa xalqlarla birgə azad və inkişaf etmiş görmək istəyi təşkil etmişdir. "Millətlərin, qövmələrin, heyətlərin siniflərin və şəxslərin hüquq və ixtiyarında azad və bərabər olmalarını", hər növ təcavüzdən

qorunmalarını müdafiə edən Məmməd Əmin "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarını irəli sürürdü. O, hesab edirdi ki, ölkənin tərəqqisi və inkişafı orada yaşayan xalqların nizam içində, sülh şəraitində yaşaya bilməsindən asılıdır. Rəsulzadə yazırdı: «Məntiq diyor ki, bir ölkənin, bir əyalətin tərəqqi və təməddünü (inkişafı) bağlıdır o əyalətdə olan müxtəlifülçins millətlərin təvafüq (bir-birinə uyğun gəlmə) qədəm ilə tərəqqi etmələrinə» (28).

Qərbin insan haqları ideyasına dərinədən bələd olan Rəsulzadə fərdin əmək və çalışma azadlıqları və millətlərin azadlığı kimi ideyaların öz ölkəsində də kerçəkləşməsini istəyirdi. O, sosial statusundan asılı olmayaraq hər hansı bir təbəqənin digər təbəqələr üzərində hökmranlığına qarşı çıxaraq deyirdi: «Heç bir qanun, heç bir şəriət, heç bir kitab, heç bir əql, heç bir elm, ictimaiyyət və rəvaşi fəhlələrin müəllimlərdən, ruhanilərdən və amirlərdən ixtiyarları az olmasına işarə eləməyib və eləməz» (29, 38). Məmməd Əmin hər bir xalqın azadlığını və tərəqqisini təmin edə biləcək xalq hakimiyyətinin tərəfdarı idi: "... indiki Rusiyada millət təzyiqini rəf etməkdən ötrü hökuməti-istibdadiyyəyənin kökünü bilmərrə aradan götürüb *el hökumətilə* bərabər elə müəssisələr icad etməlidir ki, hər millətin həyati ruhaniyyəsinə azadlıq ilə tərəqqi etmək yollarını təmin eləsin" (29,74). O, çarizmin "parçala hökm sür" siyasəti əsasında Qafqaz xalqları arasında düşmənçilik toxumlarının səpilməsini qınayaraq yazırdı: "Ey vətəni istəyən qafqazlı sülhsevən ünsürlər! Əgər sülh istəyirsiniz, yəni düşər olduğumuz mərəzdən səhhət tapmağımızı arzu edirsiniz, müttəhid olun, birləşin taki zikr olunan illətlər aradan götürülsün. Nə qədər ki, bu illətlər duruyor, bu mərəz, bu xəstəlik də olacaqdır" (29, 21). Məmməd Əmin tərəfindən iki xalq arasında düşmənçilik toxumu səpən erməni millətçilərini kəskin tənqid atəşinə tutaraq, aydınlardan bu əhval-ruhiyyənin aradan qaldırmaqda fəal mövqə tələb edirdi. O, yazırdı: "Zaqafqaziya min illərcə qonşuluq edən iki millətin qanları ilə əlvən oldu... Çoxları sülh və müsəlimətdən qəti-ümid edib, aləmi-ədavət və qisasda cövlan ediyolar. Çarəmiz nədir? Müsəliməti haradan taparız? İlxtila və nifaqı rədd edib anlaşımaya nə vəsil ilə müvəffəq olarız? Bu suallara hər kəs öz fəhm, fərasəti müvazinəsincə cavab verir. Bəndənizsə bu suallara bu tövr cavab verirəm: Ən əvvəl bu vəqieyi-müəssəflərin nətayici iqtisadiyyə və siyasiyələrin nəzərə alıb hər iki tərəfin qara cəməəti arasında sülh və müsəlimət mənfəətinə mitinqlər, ictimalar tərtib verməklə bərabər müşəviviqlər (təşviq edənlər) hazırlamaldır ki, cəməət arasına girib gidal və qitalın müzür olduğunu məxluqə bildirsinlər. İkinci əlac isə bilafərq məzhəb və din iaənə dəftərləri açıb hərəkəti-vəhşiyanədən mütəzərrər olanlara maddən kömək etməkdir. Üçüncü əlac yazıçılar əlindədir. Yazıçılar lazımdır ki, nifaqa bir cüzi dəxi olsa xidmət edən məqalələrdən ibrazi-nifrət və narazılıq etsinlər. Bunu bilməlidir ki, erməni-müsəlman əlaqəsinə zərb-hərəkət verən idareyi-müstəbiddeyi maziyyə oldusa da, amma bu qədər davam edib uzanmasına hamana nifaqpərəst yazıçıların təqirəti-şərirənələri səbəb oldu. Hərgah «Erməni məsələsi və panislamizm» kimi kitablar əvəzində, məhəbbət və

qardaşlığa çağıran risalələr nəşr etsə idilər, bu qədər nahaqq qanlar tökülməyib, bu qədər evlər, xanımınlar bərbad olub viran qalmaz idi» (30).

O, hər cür millətçiliyi, xüsusilə də ifrat və fürsətçil erməni millətçiliyini pisləyərək bildirirdi ki, bu cür millətçilik sonunda həmin “milləti bərbad” edəcəkdir: «Millətçilik! İnsan insanlar əvəzindən utanır, xəcalət çəkir! Belə bir qayda xüsusunda bundan artıq tənqid də bulub, belə bir rəftardan nə kimi şeylər törənə biləcəyini ədavət saxlayan mədəni oxucuların, ələlxüsus, internasyonal ermənilərin nəzər-diqqətlərinə həvalə edirəm. Özüm isə belə bir təəccüblü boykotçuluğu qərribə bir vəhşilik hesab etməkdən başqa bir şey bilmirəm!!! Millətçiliyin bu dərəcəsinə çıxmaq, haman o milləti bərbad etməkdir!» (31).

M.Ə.Rəsulzadənin millət anlayışı millət daxilində yaşayan “heyətlərin” bir-biriləri ilə bərabər, birlikdə sülh içində yaşamaları prinsipinə söykənirdi. Bu düşüncələri ilə o, sanki tolerant və multikultural dəyərlərin hökmran olduğu bir cəmiyyət modelini cızırdı. Məmməd Əmin “Dirilik nədir?” adlı məqaləsində yazırdı: “Filosoflar və sufilər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir. Avropa qamuları “millət, nasyon” kəlməsini bu surətlə tərif edirlər: “İnsanların əxlaq əsasları üzərinə qurulmuş ittihadlarının böyük bir şəklinə “millət” deyilir. Millət daxilində olan müxtəlif heyətlərin bir-birləri ilə bərabər yaşamasına müttəhid (birləşmiş, müttəfiq), bir dirilik keçirmələrini arzu etmələri şərt olduğu kimi, o cəmiyyətə daxil olan bəzi heyətlərin digərinə təsəllüt (son dərəcə narahat etmə) etməməsi də əlzəmdir” (32). O, “mədəniyyəti - bəşəriyyə”nin millətlərin əməyi sayəsində yarandığına işarə edərək yazırdı: “Məncə, mədəniyyəti - bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə özünə xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyor ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyi deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanını təşkil ediyor” (32).

M.Ə.Rəsulzadə arzuladığı və “Dirilik nədir?” adlı məqaləsində layihələşdirdiyi tolerant cəmiyyət modelini özünün də yaranmasında fəal iştirak etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti reallaşdırdı. Sonralar “Çağdaş Azərbaycan tarixi” adlı əsərində bu barədə yazacaqdı: “Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi-qadın, müsəlman, xristian, Türk-Türk olmayan, cins və milliyyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar işçi, torpaq sahibi-muzdur, öyrətmən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü. Bunun kimi nə yoxsulluğu üçün sayğılanır, nə də zənginliyi üçün alçaldılırdı.

Burada məktəb, elm, texnika tərəfsiz tutulub ondan bəliirli bir partiya və ya sinfin haqlı-haqsız tələblərinə, qulağı sırğalı əsir kimi tabe olması istənilmir, əksinə məktəblə alimlərdən yaxşı ilə pisi şəxsən müstəqil fərqləndirən vasitələrə sahib namuslu bir Azərbaycan vətəndaşı tərbiyə etmələri istənirdi” (33, 40).

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva T. Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meyilləri. (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "AVROPA", 2014, 152 səh.
2. Агаев А. Мечты мусульманина. Г. “Каспий”, 6 ноября 1903, Н 239.
3. Агаев А. Чужды ли мусульманам общечеловеческие идеалы? г. “Каспий”, 2 февраля 1904, № 128.
4. Агаев А. Общество востоковедения. Г. “Касп”, 24 июня 1900, Н 134.
5. Ağaoğlu Ə. Aləmi-islamə bir nəzər. “İrşad” q., 17 noyabr 1907, № 116.
6. Ağaoğlu Ahmet. Üç Medeniyet. Devlet Kitapları, 2.baskı, İstanbul, 1972 146 s.
7. Ağaoğlu Ə. Millət və millətçilik. – Tərəqqi, 22 yanvar 1909, № 16.
8. Ağaoğlu Ə . Şərqsünasların kongresində (1892), (rus dilindən tərcümə Əziz Mirəhmədov). <https://az.wikisource.org/wiki/>
9. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 545 s
10. Axundzadə M.F. Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur Hekayəti-xırsiquldurbasan. Əsərləri. Üç cilddə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 296
11. Axundzadə M. F. Con Stüart Mill azadlıq haqqında. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 376 səh.
12. Axundzadə M. F. “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəmalüddövləyə farsı dilində yazdığı üç məktubun və Cəmalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türki dilində tərcüməsi. Əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 376 səh.
13. Axundzadə M. F. 1872-ci il mart ayının sonlarında Tehrana gedərkən Tiflisə gəlmiş Ruhül-qüdsdən neçə məclisdə eşitdiklərim. Əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 376 səh.
14. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
15. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979, 504 с.
16. Çəmənzəminli Y.V. Biz kimik və istədiyimiz nədir? B.:Universitet nəşriyyatı, 1993, 12 s.
17. Əkinçi qəzeti. 9 iyun, 1877.
18. Əkinçi qəzeti, 20 noyabr 1876-cı il, №22
19. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 496 səh.
20. Əli Akif . Mədəniyyət toxumu səpən “Əkinçi” azerlit.info/?article=1627
21. Hüseynov H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Zəkioglu nəşriyyatı-2006, 544 səh.
22. Hüseynzadə Ə. Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası. "Füyuzat" j., 1907, № 24.
23. İsanlı. “Din mənim üçün mədəniyyətdir, tarixdir, kimlikdir”. “Cəmiyyət və Din” qəzeti. № 49 (136), 28 dekabr - 11 yanvar 2012-ci il, səh. 5 (birinci yazı)).

24. Газета “Каспий”, 25 сентября 1903, № 207.
25. Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu: Paris illəri. “525-ci qəzet” 28.05.2011, s. 24-25
26. Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu: Paris illəri (II yazı). “525-ci qəzet”. 18.06.2011
27. Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu şərqşünasların London konqresində. 525-ci qəzet.- 2014.- 4 oktyabr.- S.14-15.
28. Rəsulzadə M.Ə. Realnı məktəbində müsəlman əlifba sinfi. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1908, 23 sentyabr
29. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II cildə, Bakı: Azər nəşr, 1992, 470 s
30. Rəsulzadə M.Ə. Kənddə müsibət. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 5 yanvar
31. Rəsulzadə M.Ə. Qəribə bir boykot. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1909, 29 iyun
32. Rəsulzadə M.Ə. "Dirilik" №1, 16 sentyabr 1914
33. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. B.; Gənclik, 1991. 112 səh
34. Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: «Маариф», 1969, 142 с.
35. Süleymanlı M. Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamıyyətdə qadın” ısırını eli-tənqidi yanaşmalar. Bakı, 2008, 148 s.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию характерных особенностей толерантных и мультикультурных идей, которые отражены в мировоззрении просветителей Азербайджана XIX – начала XX века. Следует отметить, что подавляющее большинство азербайджанских просветителей XIX – начала XX века в своей творческой деятельности наряду с идеями просвещения, восприятия национальной идентичности, причинами невежества и отсталости, извлечения новизны развитого мира освещали также толерантные и мультикультурные идеи. Такие выдающиеся просветители как М.Кязымбек, М.Ф. Ахундаде, А.Гусейнзаде, А.Агаоглу, Ю.В. Чяминзаминли, М.А.Расулзаде сыграли важную роль в распространении и укреплении толерантных и мультикультурных идей в Азербайджане. Наряду с желанием помочь различным культурным конфессиям жить в дружественной атмосфере, приспособить различные культуры и ценности Востока и Запада, они также были ярыми сторонниками внедрения передовых образцов мировой культуры в Азербайджане.

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of the characteristic features of tolerant and multicultural ideas that are reflected in Azerbaijan Enlighteners outlook in the XIX and early XX century. We must mention that the vast majority of Azerbaijan enlighteners of XIX and early XX century have given wide coverage to the tolerant and multicultural ideas alongside with enlightenment, perception of national identity, the reasons of ignorance and backwardness, to benefit from innovations of advanced world and etc. in their creativity and practical activity. Most of that time representatives of Azerbaijan enlight-

enment as Mirza Kazimbey, M. F. Axunzade, A. Huseynzade, A. Agaoglu, Y. V. Chamanzaminli, M. A. Resulzade and etc. played an instrumental role in the widespread and strengthening of tolerant and multicultural ideas in Azerbaijan. They tried to adapt different cultures and nations, specially East and West values, to establish their dialogue and were passionate supporters of implementation of advanced samples of world culture in Azerbaijan for the sake of country's progress. They always wanted nations and religious confessions in Azerbaijan to live together in friendly atmosphere without feud.